

قدیمترین دانشگاه جهان

جامع ازهر

۱- تاریخ ازهر

قدیمترین بنگاه دانشی که امروز در عرصه کیتی وجود دارد و با وجودیکه تقریباً هزارسال از آغاز تأسیس آن میگذرد هنوز با تازه ترین بنگاههای تربیتی جهان برابری بلکه بربرخی از آنها ادعای برتری میکند دانشگاه ازهر مصر میباشد.

اکنون در شهر قاهره پایتخت کشور مصر دو دانشگاه بزرگ موجود است یکی دانشگاه مصر که اخیراً دانشگاه فؤاد نام یافته و دیگری جامع ازهر که موضوع سخن ما در این مقاله میباشد.

جامع ازهر در آغاز تأسیس مسجدی بوده که بامر المعز لدین الله خلیفه فاطمی، پیشرو سپاه او القاهر جوهر صقلی (سیسیلی) برای تبلیغ آئین اسماعیلی پی افکند و در فاصله سالهای ۳۵۹ - ۳۶۱ ساختمان آن پایان رسید.

خطبه ای که در مصر ابتدا بنام خلیفه فاطمی ایراد میشد با نماز جمعه باین مسجد اختصاص داشت و بدین مناسبت آنرا جامع نامیدند و بهمانطور که فاطمیان نام خاندان خود را از نام فاطمه دخت پیغمبر گرفته اند نام این بنگاه دینی و دانشی را نیز از لقب فاطمه که «زهرا» است اقتباس کرده و جامع الازهر نام نهادند.

پس از معز جانشین او العزیز بالله بتوسعه ازهر پرداخت و در سال ۳۷۸ بوزیر خود ابوالفرج یعقوب دستور داد جامع را مرکز نشر علم و ادب سازد و جمعی

از دانشمندان و استادان را بتدریس در ازهر گماشت و برای هر يك از ایشان راتب و ماهانه معین کرد. در پهلوی جامع ازهر جهت سکونت دانشمندان مزبور خانه ها ساخت هر روز آدینه ایشان در مسجد گرد هم آمده حلقه تدریس و مباحثه تشکیل میدادند علاوه بر آنچه عزیز مصر از نقد و جنس میداد وزیر او نیز از مال خویش هر ساله بدیشان بهره میرساند. شماره کسانی که در آغاز امر برای مباحثه و تشکیل حوزه درس انتخاب شدند سی و پنج نفر بودند. حاکم بامر الله فاطمی نیز بنوبه خود در صد توسعه و تجدید ازهر بر آمده زمینها و مستغلاتی را بر آنجا وقف کرد و مصرف عایدات وقف را نیز در وقفنامه مفصلی که بسال ۴۰۰ هجری تنظیم و نسخه آن در کتاب خطط مقریزی نقل شده جزء بجزء معین کرده است. چراغدانهای سیمین و قندیلهای نقر گین که بر ازهر و جامع حاکم و مسجدهای دیگر مصر وقف کرده بود مورد اعجاب جهانیان قرار گرفت. در محراب آن کمر بندی از سیم تعبیه کرده بودند که در روزگار فرمانروائی صلاح الدین ایوبی آنرا برداشته چون سنجیدند پنج هزار درهم ارزش داشت. ناصر خسرو علوی که بسال ۴۳۹ بقاهره مصر ورود کرده در سفرنامه خود نظیر چراغدانهای سیمین ازهر را که در جامع عمرو عاص از وقف حاکم دیده بدینسان شرح میدهد:

« از جمله چراغدانی نقر گین ساختند شانزده پهلو چنانکه هر جانب از او يك و نیم باشد، چنانکه دائره چراغدان بیست و چهار ارش باشد و هفتصد چراغ در وی میافروزند در شبهای عزیز، و گفتند وزن آن بیست و پنج قنطار نقره است، هر قنطار صد رطل و هر رطل صد و چهل و چهار درهم نقره است و گویند چون این چراغدان ساخته شد بهیچ در در نمیگنجید از درهای جامع، از بزرگی که بود تا دری فرو گرفتند و آنرا در مسجد بردند و باز در را نشانندند. »

المستنصر بالله فاطمی که امام و پیشوای ناصر و خسرو علوی شاعر نامی ما و حسن صباح رهبر و سرور اسماعیلیان ایران بوده بر وسعت و زینت ازهر افزود و در این زمان است که ازهر و بناهای دانشی قاهره مقصد شیعیان عالم قرار گرفت. ناصر خسرو و حسن صباح که هر يك سرور دسته ای از اسماعیلیان ایران هستند دستورها و اندیشه های

مذهبی خود را از آنجا فرا گرفتند. الحافظ لدین الله فاطمی مقصوره زیبائی بر جامع ازهر افزود که آنرا بافتخار نام دخت پیغمبر مقصوره فاطمه نام گذارد. پیش از دوره حاکم خطبه جمعه پیوسته در ازهر ایراد میشد و پس از آن در میان چهار جامع بزرگ اشتراك پیدا کرد تا آنکه صلاح الدین ایوبی بمصر آمده بر فاطمیان چیره شد و خطبه را از ازهر برداشت و مدت یکصد سال در آنجا خطبه جمعه نبود تا در زمان ملک ظاهر بیبرس بندقدار که بار دیگر ایراد خطبه به ازهر بازگشت و امیر عزالدین ایدمر حلی موقوفه های آنرا که از زمان ایوبیان بدست دیگران غصب شده بود باز گرفت و از خود نیز بر آن سرمایه ای هنگفت افزود و از سلطان بندقدار نیز برای ازهر کمک مادی و معنوی گرفت، چون ازهر رو بویرانی میرفت بتعمیر و ترمیم آن کمر همت بست و چندان در اصلاح و آبادانی و احترام آن کوشید که بار دیگر ازهر بر همه جامعهای دیگر مصر برتری یافت. امیران دیگر آن عصر نیز از او پیروی کرده بروسعت ساختمانهای ازهر افزودند و اموال فراوان بر آن وقف کرده مدرّسان و مقریان بخدمت گماشتند. سقف جامع را که از ابتدا قدری کوتاه ساخته شده بود به اندازه ذراعی بر آوردند.

در سال ۷۰۲ زلزله شدیدی ازهر را مانند بناهای معروف دیگر مصر ویران کرد امیر سالار همت کرده و آنرا دوباره ساخت. قاضی نجم الدین اسعدی محتسب قاهره بسال ۷۲۵ عمارت ازهر را تعمیر نمود و در سال ۷۶۱ امیر طواشی سعدالدین جامدار ناصری از سلطان ناصر قلاون اجازه گرفت که بتعمیر و اصلاح ازهر پردازد و چندان در اینراه سعی بکار برد که گوئی ازهر را از نو بنا کرده و مقصوره ها ساخت و در آنها صندوقهای قرآن و خزانه کتب تعبیه کرد چندانکه جارا تنک کرده و ناچار شد صندوقها و خزانه هارا بیرون آورد. در این زمان مکتبسی (دبستانی) نیز باز هر ضمیمه شد که کودکان فقیر در آنجا قرائت قرآن و خواندن و نوشتن بیاموزند و چون در آن زمان برای طلاب و مجاوران فقیر مسجد خوراک میپختند دیکهای مسین بزرگ وقف ازهر کرد.

در آغاز امر فقط شیعیان در آنجا درس داشتند و چون صلاح الدین بر فاطمیان فیروزی یافت شافعیان را بر آورد و برتری داد و بعهد قلاون حنفیان نیز مدرّسی داشتند که در محراب بزرگ مسجد فقه حنفی یاد میداد و بر این کار امیر سعد الدین جامدار اموالی فراوان وقف کرد.

در سال ۸۰۰ مناره ازهر که کوتاه ساخته شده بود فرو افتاد و بجای آن مناره بلندتری ساختند و از مال سلطان ۱۵ هزار درهم صرف ساختمان مناره شد ولی آن يك نیز در سال ۸۱۷ چون رو بخرابی میرفت از بن برداشته شد و بجای آن در سال ۸۱۸ مناره دیگری از سنگ در جنب یکی از درهای دیگر ازهر ساخته شد. در همین سال نظارت ازهر به امیر سودوب قاضی واگذار گردید، ناظر جدید میخواست در کار جامع ترتیبی دهد لذا فرمود تا طلاب و مجاوران ازهر را بشمارند در نتیجه عدّه ایشان به هفتصد و پنجاه تن رسید که غالباً غریبان بودند و هر دسته از ایشان در جامع قسمت یا رواق خاصی داشتند که در آنجا شبانه روز مقیم بوده و بدرس و مباحثه ادب و فقه میپرداختند، این روش از روزگار فاطمیان معمول شده بود که گروهی از طلاب غریب در جامع ازهر سکونت داشته باشند و اینکار خود بهترین وسیله آبادی و شهرت و اهمیت ازهر در میان جامعهای دیگر شده بود. ناظر جدید دستور داد همه مجاوران را از ازهر برانند و بکسی اجازه سکونت در آنجا ندهند و از این کار خود تصور ثوابی داشت زیرا علاوه بر طالبان علم صدها مردم آواره و بیسرو سامان که ابداً ارتباطی با علم و درس نداشته آنجا را پناهگاه و خوابگاه خود قرار داده بودند، او بعقیده خود کاری نیکو کرده و مسجدی را از حال هرج و مرج بیرون آورده بود اما این کردار او پسندیده و خوش فرجام اتفاق نیفتاد و پس از چندی او را دستگیر کرده بزندان افکندند و بار دیگر مجاورین به ازهر باز گشتند. خواجه جوهر قنقبای بسال ۸۴۴ آموزشگاهی در مجاورت ازهر بساخت که ملحق بدان محسوب میشد.

قایتبای از پادشاهان ممالیکه در حدود ۹۰۰ هجری ازهر را مورد نظر و توجه مخصوصی قرار داده و ساختمانهای متعددی برای طالبان و دانشجویان بیخانمان و بینوا بر آن افزود و دانشمندان فقیر را در آنها سکنی داد، قانصوه غوری مناره های زیبائی که هنوز نیز پایدار است بر بنای ازهر افزود. در دوره فرمانروائی عثمانیان بر مصر در ساختمان ازهر دیگر تغییر مهمی رخ نداد. و تنها بنائی که از نظر اخلاقی و پرورشی قابل ملاحظه است بنائی میاشد که عثمان کتخدا قاصد اوغلی در سال ۱۱۴۸ برای آسایشگاه دانشجویان نابینا بنام زاویه العمیان بر ازهر افزود.

بطور کلی دردوره عثمانیان و حمله فرانسویان بمصر ازهر از حیث آبادانی پیشرفتی پیدا نکرد بلکه دست تصرف روزگار پیوسته از استواری و پایداری بناهای کهن آن میکاست تا آنکه نهضت ملی مصر پیش آمد و محمد علی پاشا پیشوای آن نهضت شد.

جامع ازهر نیز در این عصر رونق دیرین خود را از سر گرفت، منتهی این تجدید و اصلاح بیشتر در قسمت معنویات ازهر نفوذ یافت و بر نامه های تدریسی آن روز بروز با نیاز مندیهای زمانه نزدیکتر شده و آخرین قسمتی که بر بنسای آن افزوده اند رواق عباسی است که از آثار دوره خاندان محمد علی پاشا میباشد.

در طول مدت هزار سال ازهر همواره رو بتوسعه و آبادانی رفته و دستهای بیشماری در تکمیل این اساس و بنای تاریخی کار کرده است چنانکه ساختمان آن اکنون بدوازده هزار متر مربع میرسد و ستونهای آن که در ابتدا ۷۴ ستون بوده فعلا به ۳۷۵ ستون رسیده که در قسمتهای مختلف ساختمانها پراکنده است.

قسمتهای مختلف ازهر را که محل سکونت دانشجویان است رواق میگویند و شماره رواقها فعلا به بیست و هفت بالغ میشود که یازده رواق آن مخصوص بدانشجویان بومی مصر است و شانزده رواق دیگر بدانشجویان بیگانه اختصاص دارد نام رواقهای مخصوص بمصریان و سکنه آنها از این قرار است:

نام رواق	ساکنین
۱ - رواق صعایده	دانشجویان شهرستان صعید
۲ - « بحیره	» « بحیره
۳ - « فیومیه	» « فیوم
۴ - « طبرسیه	» شهرستان غربی
۵ - « اقبغاویه	» « و منوفیه
۶ - « حنفیه	» حنفی مصر
۷ - « فشنیه	» فشن
۸ - « ابن معمر	» متفرقه

- ۹ - « شراقوه » « شهرستان شرقی »
 ۱۰ - « حنابله » « حنیلی مصر »
 ۱۱ - رواق عباسی که فعلا دارای چند رواق و دانشجویان مختلف در آن ساکن هستند . بقیه رواقها مسکن دانشجویانی است که از کشور های اسلامی برای تحصیل در الازهر بمصر می آیند :

نام رواق	دانشجویانی که در آن اقامت دارند
۱ - رواق حرمین	دانشجویان حجازی
۲ - « دکارنه دار فور »	« دار فور یهای سودان »
۳ - « شوام »	« شام »
۴ - « جاوی »	« جاوه »
۵ - « سلیمانیه »	« افغانی »
۶ - « مغاربه »	« الجزائری و مراکشی و تونسسی »
۷ - « سناریه »	« سناری سودان »
۸ - « اتراک »	« ترک »
۹ - « دکارنه البرونیه »	« بورنوی سودان »
۱۰ - « جبرت »	« حبشی »
۱۱ - « یمن »	« یمنی و حضرموتی »
۱۲ - « اکراد »	« کرد »
۱۳ - « بغدادیه »	« عراق عرب »
۱۴ - « دکارنه صلیح »	« صلیحی سودان »
۱۵ - « برابره »	« نوبه »

۲ - برنامه ازهر

چنانکه در بخش تاریخی گفتیم ازهر از آغاز امر برای ترویج مذهب شیعه اسماعیلی و تدریس کلام و فقه شیعه ساخته شده و تا زمانی که خلفای فاطمی هنوز در مصر استقراری داشتند برنامه تدریس منطبق بر همان منظور بود. پس از آنکه صلاح الدین

ایوبی بمصر آمد و بساط خلافت فاطمیان را برچید جامع ازهر بشافعیان اختصاص یافت و موادی که بکار شافعیان می آمد در آنجا تدریس می شد. تا آنکه سلاطین بمالیک روی کار آمدند و چون مذهب غالب ایشان حنفی بود حنفیان را با شافعیان در استفاده از ازهر شریک ساختند. مالکیان از دوره فاطمیان بدینطرف همیشه استفاده از ازهر میکردند و بعد ها که حنبلیان نیز رواقی بدست آوردند فقه حنبلی نیز جزو برنامه ازهر گشت.

از آنچه گفتیم معلوم میشود عرض اصلی از پیدایش ازهر تعلیم مسائل مذهبی بوده ولی بهر نسبت که استادان و مدرسین خود در فروع و اصول مسائل تبخیر می یافتند برنامه تحصیلی دانشجویان ازهر نیز تفصیل پیدا میکرد.

ازهر در دوره انحطاط علمی مصر که از واسط فرمانروائی مالیک تا پایان دوره حمله فرانسویان ادامه می یابد در مصر و عربستان یگانه نگهبان زبان عربی بود و با وجود ضعفی که در ناحیه لغوی مردم کشور های عربی از آمیزش با عنصر های ترك و چرکس و غیره پیدا شده بود برنامه تدریس ازهر اساس و پایه اصلی زبان عرب را نگاهداشت تا آنکه دوره سعادت مصر و تجدید حیات زبان عربی فرا رسید.

محمد علی پاشای بزرگ پیشوای نهضت ملی مصر در آغاز کار خویش برای تحصیل علوم جدید و اعزام دانشجو به فرانسه از دانشجویان ازهر استفاده نمود و ایشان را بقبول خدمات دولتی و مساعدت فکری در اجرای نقشه های اصلاحی خود تشویق کرد. مترجمین و استادان آموزشگاه های تازه تأسیس مصر را غالباً از این طبقه اختیار کرد و در نتیجه ازهر با تجدد و اصلاح مصر دستیاری بلکه همکاری نموده و بهر نسبتی که دامنه اصلاحات مصر پیشرفت میکرد متدرجاً در برنامه تحصیلی ازهر نیز تغییرات حاصل میشد.

ازهر مانند آموزشگاه های قدیم کشور ما در قبول شاگرد و تعیین استاد حدود و شروطی معین نداشت و هر کس میخواست در آنجا برای دانشجویی وارد میشد و پس از مدتی که در رشته ای از علوم ادبی و دینی پیش دسته ای شهرت و قبول می یافت حلقه تدریس مخصوصی برای خود ترتیب میداد. چون این روش طبعاً با مقتضیات عصر جدید و فقهی

نداشت بدین نظر در سال ۱۲۸۸ قمری نخستین قانون برای ادارهٔ ازهر و تعیین تکلیف پیوستگان بدان وضع شد. از آن زمان تا کنون متوالیاً در آئین نامه ها و برنامه های ازهر تغییرات حاصل شده و اندک اندک علوم طبیعی و ریاضی و زبانهای خارجه و مواد مفید دیگر بر برنامه های آن افزوده شده است.

دولت مصر همواره مراقب بوده که در اوضاع ازهر بهبودی حاصل شود و نواقص کار برطرف گردد اما اجرای نقشه اصلاح ازهر همیشه مستلزم تدبیرها و چاره جوئیها بوده و در میان بزرگان فقها و استادان درجه اول جامع اشخاصی بر خاستند که در اجرای نقشه های اصلاحی با دولت همکاری و بازهر خدمتهای گرانبھائی کردند. مثلاً در سال ۱۳۰۵ دولت از شیخ محمد امبابی شیخ بزرگ ازهر و شیخ محمد بنّا مفتی کشور مصر فتوی خواست که (آیامیتوان علوم ریاضی و طبیعی را بدانشجویان ازهر آموخت؟) با وجودیکه طرفداران قدیم و صاحبان جمود فکری هنوز قدرتی کامل داشتند شیخ امبابی فتوی داد که هر درس مفیدی را میتوان تدریس کرد.

مسافرت سید جمال اسد آبادی بمصر و تماس او با مردم روشن فکر آن کشور و ارتباط بسیار نزدیک او با دانشمندان ازهر در اوضاع ازهر تغییراتی ایجاد کرد و در نتیجه تحصیل فلسفه و علوم معقول برای دانشجویان مجاز گردیده بعلاوه کسانی که فیض صحبت سید جمال را یافتند و از آموزش و پرورش او بهره بردند بعد ها تغییرات بسیار مهمی در افکار و عقاید طرفداران قدیم و جدید دادند، از آنجمله شیخ محمد عبده باصلاح ازهر کمر همت بست و با وجود آنکه کوششهای مرحوم عبده همواره با اشکال تراشیهای مخالفان او مواجه میشد ولی سعی و اهتمام وی با تأثیری که استادش سید جمال الدین اسد آبادی در مردم مصر کرده بود نتیجهٔ امید بخش داد و از یکطرف قانونهائی تازه وضع شد که بحال ازهر سودمند بود و از طرف دیگر از ردیف شاگردان و ارادتمندان عبده کسانی ظاهر شدند که برای اصلاح ازهر فدا کاریها کردند، مانند شیخ مصطفی مراغی رئیس کنونی جامع ازهر که غالب اصلاحات جدید سعی و نظر او انجام گرفته است.

در سال ۱۳۲۹ برای ازهر و سایر آموزشگاهها و بنگاههای دینی قانونی وضع شده که هنوز بر طبق آن عمل میشود. در سال ۱۳۴۲ قانون دیگری که برخی از مواد

قانون پیش را تعدیل میکرد اجرا گردید بر طبق قانون جدید برنامه کار تحصیل ازهر بسه بخش یاسه دوره تقسیم میشود: دوره نخستین - دوره دوم - دوره عالی و مدت تحصیل در هر دوره چهار سال است. پس از دوازده سال دانشجوی بدرجه دانشمندی (عالمیت) میرسد پس از آن قسمت تخصصی است که دوره اش سه سال طول میکشد و موادی که در دوره تخصصی تدریس میشود عبارتست از:

۱ - فقه و فلسفه تشریح و اصول فقه .

۲ - تفسیر و حدیث و مصطلح حدیث .

۳ - توحید (کلام) و منطق .

۴ - نحو و صرف .

۵ - بلاغت و ادبیات زبان عرب .

۶ - تاریخ اسلامی و اخلاق دینی .

۷ - وعظ و خطابه .

این قانون بار دیگر در سالهای اخیر مقدراری جرح و تعدیل پیدا کرده و ازهر را کاملاً بصورت دانشگاهی در آورد که فنون مختلف در آنجا تدریس میشود.

۳ - اداره ازهر

ازهر و بنگاههای دینی دیگر را که بدان پیوستگی دارد، انجمن عالی ازهر اداره میکند.

این انجمن مرکب است از شیخ بزرگ جامع ازهر و شیوخ چهارمذهب و وزیر اوقاف و مدیر کل ازهر و بنگاههای دینی دیگر و رئیس آموزشگاه اسکندریه و رئیس آموزشگاه طنطا اعضاء این مجلس فرمان شاهی نصب گردیده و شیخ ازهر بر ایشان سروری دارد. این انجمن در کارهای مربوط بدرآمد و هزینه و ایجاد بنگاههای تازه و الحاق بنگاهی بینگاه دیگر یا جدا کردن دو بنگاه ازهم و تصویب آئین نامهها و برنامه های تدریسی و امتحان و انتخاب کتب تدریسی و نقل و انتقال کارمندان و انتخاب کارمندان هیئت مدیره و تصویب گزارشهایی که از مجالس اداره بنگاههای دینی میرسد و اعطای عباى تشریف دانشمندی بکسی که صلاح باشد بحث

میکند. (عبای دانشمندی نظیر جامه استادی دانشگاههای اروپاست) بجز جامع ازهر شش معبد یا بنگاه دینی دیگر تابع مقررات این انجمن است:

معاهد اسکندریه - طنطا - اسیوط - زقازیق - دسوق - دمیاط.

در این «معهد» ها فقط دوره اول و دوم تحصیلی هست و دوره سوم و قسمت تخصصی انحصار به ازهر دارد.

کلیه بنگاههای مذکور در حقیقت شعبه هائی از ازهر میباشد که در شهرهای دیگر برای سهولت استفاده دانشجویان محلی تأسیس شده است.

بودجه سالیانه ازهر و ملحقات آن در سال ۱۹۳۰ به مبلغ ۳۳۱۰۳۳ لیره مصری بالغ میشده و علاوه بر آن سالیانه دولت مصر ۷۰۰۰ لیره هزینه بیست نفر دانشجوی اعزامی ازهر به اروپا را نیز میپردازد. این دانشجویان در دانشگاههای بزرگ اروپا بفرگرفتن موادی مشغول هستند که بکار ازهر و ازهریان آید.

۴. آمار ازهر

بر طبق آماری که مربوط بسال ۱۹۳۰ و در دسترس نگارنده است در خود ازهر ۲۵۳ استاد و ۳۶۹۰ نفر شاگرد مشغول کار آموزش بودند و در بنگاههای مربوط به ازهر ۴۱۷ نفر استاد و ۵۴۹۳ شاگرد اشتغال داشته اند.

دانشجویان بیگانه را که شماره ایشان در آن سال به ۶۴۳ در ازهر میرسیده باید براین جمع افزود.

در سال ۱۹۰۳ میلادی عده دانشجویان به ۱۰/۴۰۳ نفر میرسیده که تقریباً نیمی ازایشان شافعی بوده اند. روزنامه اهرام در شماره ۳۹۳۸۹۳ آمار از دانشجویان بیگانه ازهر نوشته که عین آنرا در اینجا یاد میکنیم:

۱۵۱	۱ - مراکش و الجزایر
۱۳۵	۲ - سوریه و فلسطین و لبنان
۸۵	۳ - ترکیه و آلبانی
۷۹	۴ - جاوه و فیلیپین
۴۵	۵ - سودان

۶ - جزایر برنثو	۱۱
۷ - صومالی	۴۲
۸ - چین	۴۱
۹ - عراق و کردستان	۱۷
۱۰ - هند	۸
۱۱ - افغانستان	۷
۱۲ - حجاز و یمن	۵۳
جمع	<u>۶۷۳</u>

۵ - کتابخانه ازهر .

خلفای فاطمی گرانبها ترین مجموعه کتاب عالم را در قصر خویش گرد آورده و قسمتی از آنرا برای دانشجویان دارالعلم (دانشکده) قاهره و جامع ازهر اختصاص داده بودند . شماره آنها را تا یک میلیون و ششصد هزار جلد نوشته اند . و این خود نماینده عظمت و وسعت کتابخانه فاطمیان است . در آنجا سی نسخه از کتاب «العین» خلیل که یکی از آنها بخط خلیل بوده و هزار و دوست نسخه از تاریخ طبری و یکصد نسخه از کتاب «الجمهره» ابن درید وجود داشته است . کتابها با وجودیکه دستخوش آسیبها و پیش آمد هائی شده بود باز تا دوره صلاح الدین بحال جمعی باقی ماند صلاح الدین آنها را از قصر خارج و منفرق کرد . چنانکه قاضی فاضل عبد الرحیم وزیر او یکصد هزار جلد آنرا از قصر بمدرسه نوساز خود منتقل ساخت و از این کتابها تا پایان قرن هفتم و زمان قحط بزرگ مصر هنوز مقداری وجود داشت تا آنکه بقیه آنها را طلاب مدرسه در روزگار قحط بیهای پاره نانی فروختند . با وجود این تصادفها باز بهترین مجموعه های کتاب در قاهره موجود بود تا آنکه سلطان سلیم عثمانی بمصر آمد و آنچه را پسندید با خود باسلامبول برده و هم امروز در کتابخانه های اسلامبول نمونه از آنها موجود است .

در روایات ازهر هند مقدار زیادی کتاب پراکنده بود تا در سال ۱۸۹۷ که نظر

اصلاح ازهر در کار آمد کتابهای مزبور را در یکجا گرد آورده و آنرا کتابخانه ازهر (دارالکتب الازهریه الکبری) نامیدند. این کتابخانه در آغاز امر پیش از ۷۷۰۰ جلد کتاب نداشت ولی از آن زمان تا کنون پیوسته بر شماره آنها افزوده شده و امروز شماره کتابهای خطی و چاپی ازهر به ۵۶۷۹۵ جلد بالغ است.

کتابهای جامع ازهر منحصر بهمین يك کتابخانه عمومی نیست و بلکه در غالب رواق ها کتابخانه های خاصی هست که فهرست برخی از آنها بدینقرار است:

مکتبه المغاربه	۸۰۴۵ جلد
» الاتراك	» ۶۳۵۵
» الشوام	» ۳۳۱۹
» الصعايده	» ۱۸۸۵
» الحنفیه	» ۱۳۰۶
» السناریه	» ۳۸۸

غالب این کتابها خطی و گرانبهاست و هر يك از کتابخانه های فرعی را کتابدارهای امینی تحت نظر مراقب کتابخانه بزرگ اداره میکنند.

کتابهایی که در رواقها پراکنده است از سی هزار جلد بیشتر و غالب آنها مانند کتابهای کتابخانه بزرگ ازهر کتاب دینی و تحصیلی است که دانشجویان فقیر از آن استفاده میکنند. با وجود این برخی کتابهای ادبی و تاریخی و جغرافیائی و موسیقی قدیمی گرانبها در میان آنها موجود است که در سایر کتابخانه های جهان نظیر ندارد.

۶ - اهمیت ازهر

از دیرباز بدینطرف این بنگاه دینی مقصد دانشجویان کشورهای اسلامی بوده و هزاران داوطلب تحصیلی و درجه دانشمندی از اکناف جهان بدانجا شتافته و مدتی کم و بیش در آغوش ازهر پرورش یافته اند. اینان پس از بازگشت بیوم و بنگاه خود یادگارهای عزیزی از دوره تحصیل برای هموطنان خویش به ارمغان برده اند.

دانشجوی چینی هنگام بازگشت بیکن یا کانتون همان سرمایه ای را که دانشمند تاتار بغازان میآورد یا محصل یوگو اسلاوی بمیهن میبرد دارا مییابد. و این اتحاد

برنامهٔ تحصیلی يك اشتراك نظری در میانه هزاران تحصیل کرده از هر در آسیا و اروپا و افریقا و اقیانوسیه ایجاد کرده که میتوان اکنون از آن به ثقافت یا « فرهنگ ازهر » تعبیر نمود .

همانطور که هر شاگردی برای استاد و آموزشگاه خود همیشه احترام خاصی را قائل است هزاران دانشمند و فقیه بزرگ چین و هند و جاوه و ترکستان و مراکش و عربستان و کشورهای دیگر نسبت بمصر و ازهر و علمای ازهر بانظر احترام مینگرند، هر فکر تازه یا کهنه ای که بساحت ازهر در آید دیری نمی گذرد که انعکاس آن از خاور تا باختر جهان در بین ققهای مسلمان مشاهده میشود .

با وجودیکه امروز کشور مصر از حیث آموزش و پرورش جدید پیشرفتهای محسوس پیدا کرده و دانشگاه فؤاد قاهره شاید بیش از جامع ازهر دانشجو داشته باشد و کتابها و مجله ها و آثار ادبی مصر کنونی در سراسر جهان دست بدست میگردد و همه علاقه مندان بدیده احترام و اعجاب بدین ترقیات تازه مینگرند ولی در حقیقت آن محبت خالص و ارادت معنوی که در غالب کشورها نسبت بمصر و مصریان دیده میشود نتیجه نفوذ فرهنگ ازهر میباشد و صدها شعلهٔ فکری که در هر گوشه از کشورهای اسلامی راهنمای سعادت ابدی مردم است از آن کانون فروزانی گرفته شده که ازهر نام دارد . امیدواریم در این عصر همایون که پیوند معنوی در بین مصر و ایران روز افزون است و آینده های بسیار امید بخش بمردم هر دو کشور نوید میدهد جامع ازهر نیز در این مرحلهٔ دوستی و برادری با آموزشگاههای همانند خود در ایران رابطهٔ استواری حاصل کند و روزی فرارسد که دانشجویان ایرانی و دانشجویان مصری را در مراکز تربیتی دو کشور بتکمیل اطلاعات و تحکیم رابطه دوستی پایدار مشغول بنگریم .

